

Megjelenik
minden hónap
15-én
három ívnyi
tartalommal.

MAGYAR
NYELVÖR

SZERKESZTI
SZARVAS GÁBOR.

Szerkesztő
kiadó hivatal
Budapest
VI. Bulyovszky-
utca 6. sz.

XVII. kötet.

1888. MÁJUS 15.

V. füzet.

A BIRTOKOS SZEMÉLYRAGOZÁSRÓL.

(Akadémiai székfoglaló).

V.

Most térjünk át azon alakokra, melyekben a személyrag előtt hosszú <ó, ő van (pl. *assóa*, *feledőe*). A megelőző alak ezeknél is <sva, sve végű volt (még eredetibb <svs-jš, svš-jš-ből). Ebből a régi nyelvbéli <óa, őe szóvég ugyanolyan hangfejlődés útján állott elő, mint az <ú, ü képzős mellékeveknek teljes <úa, üe tövége (négyládúa-k, nagyszeműe-k.) Ezen képzőt a régi nyelvben, mint tudjuk, rendszerint még <ó, ő (illetőleg <óa, őe) alakban találjuk (sőt itt-ott a nép nyelvében még mai napság is); az <óa, őe pedig a rokon nyelvek tanúsága szerint (vö. finn *liha* hús: *lihava* húsos, kövér; *väke* erő: *väkevä* erős sat.) megelőző <svs, svš-ből való. Balassa a szóvégi ó, ő (ú, ü) hang fejlődéséről szólva (NyK. XIX. 137) egyet magyarázatlan hagyott, t. i. az <ó, ő (<ú, ü) nom. poss. képzőnek teljesebb <óa, őe (<úa, üe) alakját. Szerintem a fejlődés úgy történt, hogy az <svs, svš-ből először csak a ragtalan alakban lett <ó, ő, pl. *ládsvs, szemsvs-ből az ismeretes átmenetek útján lábbó, szemő; ezen alak mellett a régiebb ragokkal és képzőkkel való alakok még egy ideig változatlanul éltek tovább, pl. *ládsvsk, szemsvsk, illetőleg, minthogy a v assimiláló hatással volt a megelőző vocalisra, s ezt (ha ugyan már eredetileg is nem volt az) ajakhangra, vagyis o, ö-re változtatta: *ládovak, szemővek. Ezeknek rövid o, ö-je azután a lábbó, szemő sat. alakok hatása alatt megnyúlt: lábbóvak, szemővek; majd a v kiesvén: lábbóak, szemőek. (A Bécsi és Münchener codexben gyakoriak a v-vel való alakok, mint: *minemőuec* BécsiC. 11. *eg'gőuekuec* BécsiC.

18, *eg zinöuec* BécsiC. 29 sat; *mendennemewuet* EhrC. 23; később is előfordulnak, pl. *együgyüveket* Matkó Istv.. Nyr. II. 221, s a nép nyelvében is; — azonban valószínű, hogy ezeknek *v*-je nem a képző teljesebb alakjának maradványa, hanem csak hiatus-töltő járulékhang.)

Hasonló fejlődést tulajdoníthatunk a főnnebbi nomen verbalék személyragos alakjainak, pl. **hallgatova, szeretöve*: **hallgatöva, szeretöve*: *hallgatöa, szeretöe*, — azután hiatus-töltő *j*-vel: *hallgatö-j-a, szeretö-j-e* (vö. *adö-j-ul, árva-j-ul, példä-j-ul*, idézve Simonyinál: A m. névragozás 34).

De mi lehetett az oka annak, hogy a személyragos *<sva, sve* szóvégből részint *<öa, öe* (azután *<öja, öje*), részint pedig *<a'a, e'e* (aztán *<aja, eje*) fejlődött? Mért nem fejlődtek egyformán? Mért nem lett az **ajtöva, tetöve* alakokból is az *ajtö, tetö* hatása alatt *ajtöva, tetöve* (végre *ajtöja, tetöje*), úgy mint a **hallgatöva, szeretöve* alakokból a *hallgatö, szeretö* hatása alatt **hallgatöva, szeretöve* (végre *hallgatöja, szeretöje*)? Megvolt annak is a maga jó oka. Az utóbbiakban ugyanis az *<sv, sv*-nek fogalommodosító (vagyis képző) volta mindenha élénken érezhető volt, valamint a belőle lett *<ö, ö*-ét máig is élénken érezzük. Miután tehát a végekopott ragtalan alak *<sv, sv*-je *<ö, ö*-vé fejlődött, volt rá ok, hogy a személyragos *<sva, sve* szóvégnak megfelelő része szintén kövesse e fejlődést, vagyis hogy az azonosaknak ismert szóelemek alakilag is egyformakká fejlődjenek. De nem volt erre ok az *ajtöva, tetöve* és az *ajtö, tetö*-féleknél, mert ezekben az *<sv sv*-nek, illetőleg az *<ö, ö*-nek fogalommodosító értéke már régen elhomályosult, tehát a kettőnek azonossága sem volt oly élénken érezhető, azért az egyformává. fejlődés is elmaradt, s az *<sva, sve* szóvég a másiktól függetlenül fejlődött.

Azt az ellenvetést tehetné még valaki, hogy a codexekből főnnebb idézett alakok talán nem is így olvasandók: *teremtöet, követöe*, hanem így: *teremtövét, követöve*. Azonban csak egy pillantást kell vetnünk a codexekbe, hogy az előbbi olvasás helyességéről meggyőződjunk. Meggyőz pedig benünket (az orthographiai sajátságokat nem is említve) a mélyhangu nomen agentisek alakja, mely *<o* végű (olv. *ö*), s ebből joggal következtethetjük, hogy a magashangúak *<ev, ew* vége nem *ev*-nek, hanem *önek* olvasandó.

Ezzel kapcsolatban hadd szóljak a Halotti Beszéd-beli második *terumteve* (= teremője) alakról. Ezt Budenz (Egyetemes Philologiai Közlöny 1877. 145) így olvassa és tagolja: *terümté-ve*; Simonyi (Nyr. IX. 148) pedig ekképen: *tëriümté-vê*; tehát mind kettejük szerint a *-ve* (ill. *-vê*) szótag a személyrag, a szótő pedig *terümté* (= mai *teremő*). Azonban ha tekintetbe vesszük a mai *járó*, *való* igenevek HB.-beli *iárou*, *uolou* alakját, világosan látjuk, hogy a *v*, mely a végvocalis lekopása után a szótő végére került, a HB. írása korában (legalább írójának nyelvjárásában) még nem enyészett el, illetőleg nem vonódott össze a megelőző rövid hangzóval hosszú vocalissá, hanem vagy tisztán *v*-nek hangzott még, vagy pedig diphthongust képezett a megelőző vocalissal. (Vö. Nyr. IX. 54; NyK. XVII. 72). E szerint: valamint a mai *járó*, *való* mélyhangú nomen verbalék akkor *járou*, *volou*-nak vagy *járou*, *volou*-nak hangzottak, úgy a magashangú *teremő* nomen verbalénak akkori alakja az előbbieknél megfelelőleg csakis *terümtëv* vagy *terümtëü* lehetett, nem pedig *terümté*. Vagyis a szó nem így olvasandó: *terümtëve* (*tëriümtëvê*), hanem így: *tëriümtëve* vagy *terümtëüe*, és személyragja nem *-ve* (*-vê*), hanem *<e*. (Lehetséges, sőt valószínű is, hogy az *<ou*, *ëv* nem minden hangtani helyzetben fejlődött egyformán. Így pl. nagyon valószínűnek tartom, hogy a HB. korában a szó végén és consonans előtt már *<ou*, *ëü* [*öü*]-nek hangzott, de vocalis előtt még *<ou*, *ëv* [*öv*]-nek; tehát HB. *járou*, *volou*, — e szerint **terümtëü* [v. *terümtöü*], de a személyragos alakban még: *terümtëve*.)

Azt mondtam, hogy a *terumteve* (= teremője) szóban a személyrag nem *-ve*, hanem csak *<e*, mert a *v* még a tőhöz tartozik. De vajjon nem döntik-e meg ezen állításomat s nem bizonyítanak-e az egész *-ve* szótagnak rag-volta mellett a HB.-beli *-va*, *-ve* végű tárgyas igealakok? Majd elválík; vegyük csak szemügyre őket is. A HB.-ben négy *-va*, *-ve* végű igealak van, ú. m. *hadlava*, *terumteve*, *feledève*, *veteve* (olv. hadláva, teremteve, feledève, vetève); hozzájuk járul még kettő: *tilutoa* és *mundoa* (olv. tilutóa, mundóa), melyeknek *<óa* vége megelőző *<áva*-ból keletkezettnek vehető, tehát e h.: **tilutáva*, *mundáva*. Ha ezeket a mai *hallá*, *teremté* sat. alakokkal szembe állítjuk, csakugyan úgy tetszik, hogy ragjuk *-va*, *-ve*. Ebben semmi lehetetlenség nincs, mert hiszen

az eredetibb *-l* személyrag ép úgy fejlődhetett *-v*-vé, mint *-j*-vé. Ezt a hangfejlődést a HB. dialektikus sajátságai közé sorozhatnók, mint a hogy Simonyi teszi is (Nyr. IX. 147). Ámde vannak ellene szóló okok is. Csak mellesleg említem meg azt, hogy ennek a *-va -ve* ragnak a HB.-en kívül sehol az egész nyelv életében semmi nyoma. Ez még korántsem bizonyítja ugyan, hogy valamikor, legalább valamely dialektusban, meg ne lehetett volna; de legalább jogot ad arra, hogy egykori megvoltában kissé kételkedjünk. Fontosabb az, hogy a HB.-ben az állítólagos *-va -ve* ragon kívül a *-ja, -je* is előfordul. Mind a kettőnek megvan a maga hatásköre: a *-ja, -je* csak a praesensben, a *-va, -ve* csak a praeteritumban szerepel. De nem az a fődolog itt, hogy melyik minő igeidőben van alkalmazva, hanem az, hogy melyiket minő hangtani helyzetben találjuk. A *-ja -je* consonans után áll (*zocoztia, mulchotia*); a *-va, -ve* pedig vocalis után (*hadlawa, terumtere* sat.); más szóval: a *j* hang consonans és vocalis között, a *v* hang pedig két vocalis között áll. Ha már most ehhez hozzáveszszük a HB. nyelvjárásának azon sajátságát, hogy hajlandó hiatust támasztani (v. ö. *halalaa*l, olv.; *halálál*ál, e h. *halálál*ával), és hajlandó a támasztott hiatust megint betölteni (vö. *kegilmehel*, olv.: *kégyilméhel*, ebből: *kégyilmével, kégyilméel*), talán nem fog nagyon merésznék tetszeni azon föltevéssem, hogy a *hadlawa, feledéve*-félék eredetibb **hadlája, feledéje*-ből fejlődtek. (Vö. *mondanája, adnája, mivelnéje, tehetnéje* sat, melyek a régiségben közönségesek.). A fejlődés olyanképen történhetett, hogy a *j*-t a nyelv elenyésztette: **hadlóa, feledée*, azután meg *v*-vel töltötte be a hiatust: *hadláva, feledéve*. De van-e példa ilyen hangfejlődésre? Igenis, van. Azt már láttuk, hogy *v* hang kiesésével támadt hiatus betöltésére *j*-t alkalmazott a nyelv; s ez elég gyakori eset. Az ellenkező fejlődés (t. i. nem *v* kiesése: hiatus: *j* betoldása, hanem *j* kiesése: hiatus: *v* betoldása) nem olyan gyakori ugyan, de erre is van néhány biztos példánk. Nevezetesen így keletkeztek ezen alakok: *rivá* (reá) Nyr. IX. 454; *rivóla* (róla) Nyr. IX. 454; *ivándék* (ajándék) Nyr. V. 330. T. i. a fejlődés menete ez volt: **rajá* (vö. *rajta*): *rējá* (Rég.; idézve Simonyinál: A m. névrag. 12; — vö. *sajnál*: *sējnál, rajta*: *rējta* Nyr. VIII. 469; VII. 331): *rijá* (Rég.; id. Simonyinál uo.; — vö. *saját*: *siját* Nyr. IV. 321): *riá* (Rég.; Székelys.;

id. Simonyinál uo.), végre: *ri-v-á* | **rajóla*: **rjöla*: **rijóla*: *rióla* (vö. *riólik* = *róluk* MNy. VI. 375, Vadr. 557): *ri-v-óla* | *ajándék*: **ějándék*: **ijándék*: **iándék*: *i-v-ándék*. Ugyanígy fejlődhetnek a szóban forgó alakok is: *<ája*: *<á'a*. *<á-v-a*: *<éje*: *<é'e*: *<é-v-e*. Ilyen hangfejlődésre a praesensben nem volt alkalom, azért ott meg is maradt a *-ja*, *-je*. Az én véleményem szerint tehát az, hogy *-va*, *-ve* személyrag nincs a HB.-ben, mert ezen szóvégnak *v*-je az igealakokban hiatus-töltő járulékhangnak, az egyetlen névszó-alakban pedig a tőhöz tartozónak tekintendő.

Most pedig térjünk vissza tulajdonképeni tárgyunkhoz. Kifejtettem, hogy a vocalis után föllépő *-ja*, *-je*-ből tulajdonképen csak az *<a*, *e* a személyrag, a *j* pedig nem egyéb, mint hiatus-töltő járulékhang. A hiatusos és a *j*-vel való alakok jó ideig élhettek együtt, egymással váltakozva. Azonban a *j* lassanként egyre több és több tért foglalt, míglen végre elválhatatlan társa lett az *<a*, *e*-nek s ennélfogva a nyelv-érzék az egész *-ja*, *-je*-t vette személyragnak, s vocalis után mindig ezt alkalmazta.

Ilyen eredetet természetesen csak a vocalis utáni *-ja*, *-je*-nek tulajdoníthatunk. Ámde nagy számmal vannak consonansvégű töveink is, melyekhez *-ja*, *-je* alakban járul a személyrag. Vajjon amazoknak analogiájára alakultak-e ezek, vagy pedig más factor is közreműködött ezen alakulásnál? Bizonyára hatott valamelyest a vocalisvégű tövek példája is, de ez aligha elegendő lett volna; mert a consonansvégűeknek nem volt meg az az ok, mely a vocalis-végűeknek a ragnak *j*-s alakját jóformán szükségessé tette, vagy legalább elterjedését előmozdította: a hiatus. Kellett tehát lenni más ható erőnek is.

Azt hiszem, nem csalódom, midőn ezen ható erőt az igei személyragozásban keresem, s a *-ja*, *-je* birtokos személyragnak consonans utáni föllépést a *-ja* ragos tárgyas igealakok hatásának tulajdonítom.

Erről mindjárt részletesebben szólok. De előbb tisztába kell jönnünk egy dologgal, t. i. azzal, hogy minő viszony van a névszói *-ja*, *-je* birtokos személyrag és az igei *-ja*, *-je* tárgyas személyrag között. Hogy van köztük összefüggés, az kétségtelen, mert mind a kettő 3. személymutató; de az is kétségtelen, hogy egészen azonosak nem lehetnek, mert

a birtokos személyragok csak egy személyre (a birtokoséra) mutatnak, míg ellenben az igei tárgyias személyragok kettős, t. i. az alany és egyszersmind a tárgy személyére mutató exponensek. E kettős functio arra vall, hogy a tárgyias személyragok két elemből állanak: egy alanyra és egy tárgyra mutatóból. Hangtestük annyira megfogyatkozott ugyan, hogy e két elemet most már lehetetlen mindegyikben külön választani; de azért vannak köztük olyanok is, a melyekben mind a két exponens szemmel láthatólag külön választható, pl. *vár-la-k*, *vár-já-tok* (vö. *váro-k*, *vár-tok*). Már a *vár-juk*, *vár-ják* alakokban a ragnak két eleme jobban össze van vonva, de azért észrevehetjük bennük a *várjátok*-beli *j*-t. A *váro-m*, *váro-d* alakokban azonban már egy hanggá van összezsugorodva a kettős exponens. A teljesebb alakokból kettőt tanulhatunk: először azt, hogy a tárgyra mutató exponens megelőzi az alanyra mutatót; másodsor meg azt, hogy a 3. személyű tárgyra mutató exponens *-j*, azaz *-jű*, *-jű*. (Rövid vocalissal. A *várjátok*-beli *-já* vocalisa valószínűleg az imperativusi alak hosszú vocalisának hatása következtében nyúlt meg. Az imperativusban t. i. összevonás történt, s azért hosszú a vocalis: *várjátok* pro **várja-ja-tok*, vö. alanyi rag.: *várja-tok*). Ezek után a *várja* alaknak *-ja* ragját nem nehéz elemeire bontanunk. Tudjuk, hogy két exponens van benne egyesülve, s mind a kettő 3. személyre mutat: az egyik 3. személyű tárgyra, a másik 3. személyű alanyra. A 3. személyre mutató exponens pedig *-jű*, *-jű*; tehát *vár-ja* = redetibb **váro-jű-jű*, összevonva: **várjád*, megrövidülve: *várja*. A 3. szem. tárgyias személyragnak vocalisa tehát egykor hosszú volt; azért nem járt úgy, mint a rövid vocalisú *-jű*, *-jű* birt. személyrag, nem enyészett el teljesen, hanem annyira-mennyire ellene tudott állani a nyelvben működő romboló erőnek. Annyira-mennyire, mondom; mert vannak igealakok, a melyekben a *-ja*, *-je* ugyanarra a sorsra jutott, melyre a birt. *-jű*, *-jű*. Ilyenek: a végzett jelenbeli *várta*, *verte* (pro **várta-ja*, *verte-je*), a fölszólító módbeli *várja*, *verje* (pro **várja-ja*, *verje-je*). Az egykori teljesebb alak mellett tanúskodik a mai alak végén levő rövid vocalis, melynek megmaradása arra vall, hogy egykoron hosszúnak kellett lennie; tanúskodnak továbbá a régi nyelvbéli hosszú-vocalisos alakok, mint: *neveztee*, *intetee*, *köveztee*, *miveltee*, *tettee*, *keltettee*; *vessee*,

értsee, rekesszee, öljee, gyüöllee, szeressee sat. (Érdy- és JordC. NyK. XV. 67.) Elveszett a személyrag a *várd*, *veré* s a *várná*, *verné* alakok végéről is, még pedig, mint a nyelvemlékek tanúsítják, az utóbbiak végéről nem is nagyon régen. Megjegyzendő még, hogy a magashangú *-je* rag tovább fejlődött, mint a mélyhangú *-ja*, t. i. **veré-je* : **verēj* : *veri*. (Vö. a *-jű* birt. személyrag hasonló fejlődését: *pénzi*, *bögyi*, *béli* sat.) Azonban egyes nyelvjárásokban megmaradt a *-je*, pl. *engedje* : *engedi*, *égetje* : *égeti*, Nyr. V. 64; *szeretje* : *szereti*, *eszsze* (**esz-je*) : *eszi*, *tészze* (**lész-je*) : *teszi*, Nyr. V. 220; *keresse* (**keres-je*) : *keresi*, Nyr. VI. 44; és viszont ugyanazon vidékeken (Szlavóniában, a Dráva mellékén, Sárközben) a mélyhangú *-ja* fejlődött *<i>i-vé*, pl. *ászondi*, *halli*, *láti*, *fogi*, *rági*, *taníti*, *oktati*, *tolí*, *gondolí*, *csalogatí*, *mutogatí* uo.

Az igék tárgyas ragozása és a névszók birtokos személyragozása az egyesszámban meglehetősen egy nyomon jár. Az első és a második személyben általános az egyezés:

váro-m, váro-d
várá-m, várá-d
várta-m, várta-d
várná-m, várná-d
várja-m, várja-d

kéré-m, kéré-d
kéré-m, kéré-d
kérte-m, kérte-d
kérné-m, kérné-d
kérje-m, kérje-d

karo-m, karo-d
orcá-m, orcá-d
foga-m, foga-d
apá-m, apá-d
nyája-m, nyája-d

vére-m, vére-d
epé-m, epé-d
szíve-m, szíve-d
elmé-m, elmé-d
feje-m, feje-d.

Teljes azonosságról még sem lehet szó, hanem csak azonossá fejlődésről. Tudjuk ugyanis, hogy a tárgyas igealakokban az *-m* és a *-d* előtt ott lappang a tárgyra mutató exponens, míg a megfelelő névszói alakokban ilyen nincs miért keresnünk. Hogy pedig az egyes sz. 1. és 2. személyű tárgyas és birtokos alakok exponensei eredetileg csakugyan nem voltak teljesen azonosak, s mostani teljes egyezésük csak későbbi hangfejlődés eredménye, azt világosan mutatja a többes számi exponensek eltérése:

vár-juk, kér-jük
vár-játok, kér-itek

karu-nk, véru-nk
karo-tok, vére-itek.